

-ginä ve -râq EKLERİNİN TARİHİ TÜRK ŞİVELERİ VE ÖZBEK TÜRKÇESİNDE KULLANIŞLARI

YARD. DOÇ. DR. VOLKAN ÇOŞKUN

Özbek Türkçesinde, karşılaştırma ve kuvvetlendirme eki “-râq-rek” ile küçültme fonksiyonu yüklenen “-ginä/-qinä/-kinä/-qinä” eki, bir yandan isimlere eklenerek “endi ginä”, “bittä-ginä”, “âlis-râq” gibi yapılar meydana getirirken, bir yandan da “tutilibrâq” ve “külibginä” gibi yapılarla karşımıza çıkmaktadır. “tutilibrak” ve “külibginä” gibi yapılar, “fiil kök veya gövdesi+(i)b zarf fiil eki+ -râq veya -ginä eki” gibi bir etimolojik manzara arz etmektedir. Bir etimoloji denemesi yaparken, bir taraftan söz konusu ekin, Türkçenin ilk devirlerinden itibaren olan gelişimini araştırmamız, diğer taraftan da Türkçenin, fonolojik, morfolojik ve sentaksını da göz önüne alarak semantik gelişmelerini tetkik etmemiz gerektiğinden, biz de, öncelikle bu eklerle ilgili yapılan çalışmaları araştırdık, daha sonra da derli toplu bir manzara arz edebilmek amacıyla, özellikle Eski Türkçeden günümüze kadarki önemli kaynakları tarayarak “-rak” ve “-gine” ekleriyle ilgili örnekleri ortaya koymaya çalıştık.

“+RAK, (+REK) EKİ”, karşılaştırma ve kuvvetlendirme fonksiyonlarını yüklenmiş bir ektir. Bu ekin geçtiği cümlede, herhangi bir varlıkla bir karşılaştırma söz konusu olursa, karşılaştırılan varlık çıkma hâli eki almaktadır. Böylelikle bir varlığın diğer bir varlığa olan üstünlüğü dile getirilmektedir: “teñiz-din kerim-rek şahım miñ kata” (Şahım deniz-den bin kat daha kerimdir., AH 67). Bazen iki varlık arasında karşılaştırma yaparken, karşılaştırılan varlıkta çıkma hâli eki mevcut olmayabilir. Bu durumda, karşılaştırılan varlıklar arka arkaya sıralanmak suretiyle, birbirlerine olan üstünlükleri ortaya konulmaya çalışılır: “kayusı örü-rek kayusı kodı/ kayusı yaruk-rak kayu eksidi” (Bazısı daha yüksek, bazısı daha alçak / bazısı daha çok bazısı daha az parlaktır., KB 130), “kerişi telim-rek ereji az ol” (Didinmesi daha çok, rahatı azdır. KB 2150). Bu ek, bazen de karşılaştırmadan ziyade kuvvetlendirme fonksiyonunu yüklenir: “unamadı aydı kadaşing halı / yavuz-rak ay bilgem köner teg yolu” (Haberci bunu kabul etmedi ve: Kardeşinin hâli çok ağırdır; ey bilginim yolcu gibi görünüyor., KB 5965), “kişide yavuz-rak-ı yalgan bolur.” (İnsanda en kötüsü yalandır KB

5077) “-râq” eki konusunda bugüne kadar yapılan çalışmalara bir göz attığımız zaman, karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

1- Örneklerini ve yüklendikleri fonksiyonları aşağıda sunmaya çalıştığımız “-râq” ekiyle ilgili yapılar, Eski Uygur Türkçesinden itibaren karşımıza çıkarırken, “-ıraq, -irek, -uraq ve ürek”li şekillere, ne Eski Türkçede, ne Orta Türkçe’de, ne de Çağatay Türkçesinde rastlayabilmekteyiz.

Bu ekler; sadece Eski Anadolu Türkçesinde mevcut bulunmaktadır: “hob-ırah, geç-irek” (Kadı Burhanettin Divanı üzerinde bir gramer denemesi, *Türk Dili Ed. Der.* IV, 1951, 311); “ruşen-ıraq, eksüg-irek, tamam-ıraq” (Süheyl-ü Nevbahar, T. Banguoğlu, *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar*. Breslau 1938, 155)¹ “yig-irek” (KY 1888).

“-ıraq, -irek, -uraq ve -ürek” eklerinin izahıyla uğraşan W. Bang (Aus türkischen Dialekten: KSz XVIII, 1918-19, s. 22.), J. Deny (a.g.e. s. 68), ve K. H. Menges’e göre (a.g.e. s. 68), bu ekler “ıraq” kelimesinden gelmiştir. M. Räsänän’e göreyse (a.g.e. s. 52, 55 ve 73) “ıraq” şekli devam etmekle birlikte “-ı”nın düşmesiyle bir de “-rak” eki meydana gelmiştir.² J. Eckmann, bu eklerin oluşumu konusunda, Türkçeyi konuşanların, yalnız kelime başındaki “r-”leri değil, hece başındaki “-r-”lerin telâffuzunda da güçlük çekmelerini gerekçe göstermiş ve bunun neticesinde bir iç türemenin olduğunu ifade ederek “Kırg. kuduret, Klþ. takırar” gibi örnekleri vermiştir.³ M. Ergin de Eski Anadolu Türkçesinde “yig-i-rek” gibi bazı misallerde araya bir vokal girdiğini, buna bazı seslerin telaffuzunun sebep olabileceğini ifade etmektedir.⁴

Bizce de “-ıraq” ekindeki “-ı-” bir iç türeme (infix) neticesinde oluşmuştur. Türkçe kelimeler, genellikle tabiat taklidi kelimeler dışında “r-” ile başlamadığı için, ağızlarda bu sesin başına bir ünlü getirilerek bu tür kelimeler âdetâ Türkçeleştirmeye çalışılmaktadır: “irecep<recep, iramaz<ramazan”.

Ağızlarda ön türemenin dışında, iç seste yan yana bulunan iki ünsüz arasına da bir türeme ünlünün girdiği görülür: “haziret < hazret, ediraf<etraf”⁵

1 J. Eckmann, Türkçede -raq, -rek ekine dair, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1953*, TDK yay., 149 Ankara 1988, s. 49.

2 a.g.e. 51.

3 a.g.e., 52.

4 M.Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 21. baskı, İstanbul 1993, s. 163, 223.

5 Tuncer Gülensoy, *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, TDY yay., Ankara 1988, s. 44.

Bunun neticesinde, “-ırag, -irek, -uraq ve -ürek” eklerinin izahını “ırak” kelimesinden gelmiştir diye veren W. Bang, J. Deny, ve K. H. Menges’e katılmak mümkün değildir. M. Räsänän’in, “-rak” ekinin “ırak”taki “-ı-”nın düşmesiyle meydana geldiğini ifade etmesiye, Eski Uygur Türkçesinden itibaren Eski Anadolu Türkçesine kadar ekin sadece “-rak” şeklinin bulunması sebebiyle, isabetli olmadığı gibi, tam tersine söz konusu “-ı-” hiç bir zaman düşmemiş, aksine sonradan bir içses olarak türemiştir.

2- “-rak (rek)” ekinin “-(i)b” zarf fiil ekine eklenip eklenemeyeceği konusundaki görüşler:

A. von Gabain’e göre -râq eki genellikle kuvvetlendirme eki olarak: “Yazda suv köp-rek boladi” (Yazın oldukça fazla su vardır.)⁶, bazen kelime teşkilinde: “neri-rek-ge” (daha yakın-a)⁷, bazen de karşılaştırma eki olarak kullanılır: “qar suvdan savıq-raq” (kar sudan daha soğuktur)⁸. A. von Gabain, “biraz eğilerek” şeklinde tercüme ettiği “egilibrâq” kelimesini “egilib+râq” olarak ayırmış ve böylece “-(i)b” zarf fiil ekinin sonra kuvvetlendirme eki olarak kabul ettiği “-râq” ekinin gelebileceğini ifade etmiştir.⁹

T. Banguoğlu¹⁰, W. Bang (Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen I, SBAW 1916, s. 522, not 2.), G. J. Ramstedt (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, Formenlehre, MSFOu 104/2, s. 115), ve J. Deny (Grammaire de la langue, Paris 1918)¹¹, M. Ergin¹², “-rak(-rek)” ekinin, “-a, -e, p” zarf fiil eklerine eklendiğini ifade etmişlerdir.

Z. Korkmaz hocamız ise “-ar/ -er” geniş zaman sıfat fiili ile “-ok/-ök” edatının kaynaşmasından oluştuğunu ifade ettiği “-arak/-erek” ekinin sonradan “-a+arak/-e+rek” şeklinde yanlış bir ayırmaya uğratılmış olduğunu belirterek, bunun neticesinde bir karşılaştırma eki olduğu zannedilen “+rak/+rek” ögesi benzetme (analogie) yolu ile Kazan, Karakalpak, Özbek vb. lehçelerde “-p” ile biten zarf-fiillerden sonra da getirilmeye başlanmıştır diyerek “tözetibrek söyle

6 A. von Gabain, *Özbekische Grammatik*, Leipzig und Wien, s. 35.

7 *a.g.e.*, s. 35.

8 *a.g.e.*, s.153.

9 *a.g.e.*, s. 35.

10 Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK yay., Ankara 1986, s. 198.

11 Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, TDK yay., C. I, Ankara 1995, s. 128-132.

“Türkçedeki -arak/-erek Zarf fiil Ekinin Yapısı Üzerine” adlı makale.

12 Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 21. baskı, İstanbul 1993, s. 163, 223.

(daha açık söyle)", "külibrāk gepir- (biraz gülererek konuş-) ", "köteribırak" (biraz kaldırarak) gibi örnekleri vermiştir.¹³

"-rak/-rek" ekinin kullanıldığı sahalara:

Eski Türk Yazıtlarında -rak(-rek) ekine rastlamamaktayız.

Eski Uygur Türkçesinde rastladığımız örneklerde mevcut bulunan -rak(rek) eklerinin hepsi, Türkiye Türkçesinde kuvvetlendirme ve karşılaştırma derecesini teşkil etmekte kullandığımız daha edatıyla aynı manada kullanılmıştır:

"yig-rek" (daha iyi, MIII 32,9), "aşnu-rak" {daha önce PK}¹⁴, "artuk-rak" (daha çok ETŞ 90/116)

Altun Yaruk'ta bu eke rastlanmamıştır.

Orta Uygur Türkçesinde, bu ek, karşılaştırma fonksiyonu yüklenmiştir:

"yakşi nepsikilerdin körüklüg-rek" (perilerden daha güzel, OK 613, 8), "aydın kogulgu-rak" (aydan daha parlak, OK 615,53), "kösü kökdün kök-rek" (gözü gökten daha mavi, OK 617, 75).

Karahanlı Türkçesinde:

Divanü Lûgat-it-Türk'te, bu eke sadece bir yerde rastlanmıştır ve ek kuvvetlendirme görevi yüklenmiştir: "Barmış neğing sakınma/ **Az-rak** anğar ökingil" (Giden mala acıma, ona **pek az** pişman ol., DLT III 361/4)

Kutadgu Bilig'te, bu ek, karşılaştırma ve kuvvetlendirme fonksiyonlarında kullanılmıştır:

"**mening-de**¹⁵ **yavuz-rak** bayatım kulı / men ök men ay ilig tilese kalı" (Ey hükümdar, Tanrının **ben-den daha kötü** kulunu istersen, o yine benim. KB 5120) "...amul bolsa kılkı takı **edgü-rek**" (...bir de sâkin tabiatlı olursa, **daha iyi** olur., KB 2469), "... yağışız tiriglik takı **edgü-rek**" (...düşmansız hayat sürmek **daha iyidir.**, KB 3380), "udup bardı **az-rak** odundı yana" (**Pek az** (biraz) uykuya daldı, tekrar uyandı. KB 3951), "**sevüg-rek atın** er kişenlig tutar..." (İnsan çok sevdiği atını köstekli tutar..., KB 315), "az ol öggüçisi **telim-rek** söküş"

¹³ bk., dipnot 11.

¹⁴ A. von Gabain (çev.: Mehmet Akalın), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK yay., 512, Ankara 1988, s. 105.

¹⁵ Burada çıkma hâli eki "-den" yerine, bulunma hâli eki "-de" kullanılmıştır.

(Öğeni az, söğeni **daha** çoktur. KB 2148), “sarığ-rak, tüşük-rek” (KB 5686)

Atabetü' l-Hakayık'ta rastladığımız 11 kelimedede mevcut bulunan -rak(-rek) eklerinin hepsi, Türkiye Türkçesinde kuvvetlendirme ve karşılaştırma derecesini teşkil etmekte kullandığımız daha edatıyla aynı manada kullanılmıştır:

“hünerhıgka ajun vefasız-rak ol” (Dünya hüner sahibi için pek vefasızdır. AH 441)

“ökünç erse **an-dın oza-rak** sakın” (Pişmanlık olacaksa **ondan daha önce** sakın. AH 372)

Harezmi Sahasında:

“-rak” eki, *Nehcü' l-Feradis*'te oldukça fazladır. Bu ek, karşılaştırma ve kuvvetlendirme fonksiyonunda kullanılmıştır:

“süçüg suw **qar-dın taqı savuq-raq**” (tatlı su **kar-dan daha soğuktur** NF 105/1), “ikki adaqında ekki taş bar yasmuq-dın ulug-raq taqı **nuhud-tın kiçig-rek**” (NF 31/25), “Ol uçtmah manga **tamug-dın artuq-raq** bolgay erdi.” (NF 127/10), “**Peygamber-din aziz-rek** kimerse yoq erdi.” (NF 259/20), “**Andın taqı ewek-rek** işim bar turur.” (daha acele NF 303/27). “... gürını ahtarmak taqı **yaman-rak** bolgay...” (...mezarı aktarmak **pek kötü** olacak., NF 132/10).

Bu ek, *Mukaddimetü' l-Edeb*'de karşılaştırma fonksiyonunda kullanılmıştır. Örneği azdır: “ol **yaka-dın astın-rak** yer...” (o yaka-dan daha aşağı yer..., ME 91/5).

Kıpçak Türkçesinde, bu ek, kuvvetlendirme ve karşılaştırma fonksiyonunda kullanılmıştır:

Bu ek, *Kutbun Hüsvrev*'i *Şirin*'de kuvvetlendirme fonksiyonunda kullanılmıştır:

“az-rak” (daha az KHŞ 4330), “tatlı-rak” (daha tatlı KHŞ 3667), “açıg-rak” (daha açık KHŞ 3613), “edgü-rek” (daha iyi KHŞ 2589), “aziz-rek” (daha aziz KHŞ 1474), “batıg-rak” (daha derin KHŞ 3126), “revan-rak” (daha hızlı KHŞ 980).

Bu ek, *Et-Tuhfetü' z-Zekiyye Fi' l-Lugati't-Türkiyye*'de kuvvetlendirme ve karşılaştırma fonksiyonlarında kullanılmaktadır:

“señden kiçi-rek” (sen-den daha küçük TZ 55a 13), “an-dan ulu-rak” (on-

dan daha ulu TZ SSb 3), “keç-rek” (daha geç 7a 8), “yakşı-*rak*” (daha yakışıklı TZ 55b 7).¹⁶

Bu ek, Ebu Hayyan el-Gırnati'nin Kitabü'l-İdrak li Lisani'l-Etrak'ında kuvvetlendirme ve karşılaştırma fonksiyonlarında kullanılmıştır:

“bilge-*rek*” (EH 107), “yig-*rek*” (EH 107, 114), “yavuz-*rak*” (EH 107).¹⁷ “kattı-*rak*” (CC 127, 15), “kara-*rak*” (CC 127, 14), “yaman-*rak*” (CC 63)¹⁸, “ap-*rak*” (T 50 (31))¹⁹, “köz-gü-din açuk-*rak*” (İM 40b/8), “yiri büyük-*rek* bolsa” (İM 168b/3).

Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi'nde, bu ek, karşılaştırma ve kuvvetlendirme fonksiyonlarında kullanılmıştır:

“an-dan artuk-*rak*” (SS 294/7), “an-dan burun-*rak*” (SS 153/6), “yahşı-*rak*” (SS 18/5), “yüñül-*rek*” (daha hafif, SS 299/13), “hoş-*rak*” (daha hoş, SS 233/9).

Eski Anadolu Türkçesinde, bu ekler, kuvvetlendirme ve karşılaştırma bildirir:

“şeker-den tatlu-*rak*” (TS / Yuz. Şeyd. XIII. 2), “tiz-*rek*” (TS / Yunus. XIII-XIV. 113), “bun-dan yukarı-*rak*” (TS / Kel. XIV. 2-2), “sovuk-*rak*” (TS / Yadiğâr. XIV. 3-1), “tiz-*rek*” (TS / Süh. XIV. 225), “ilerü-*rek*” (TS / Ferh. XIV. 85), “şeker-den tatlu-*rak*-tur” (TS / İhlâs. XIV. 3), “çok-*rak*” (TS / Müneb. XIV-XV. 10-1), “an-dan ulu-*rak*” (TS / Melhame. XIV-XV. 119-1), “halvetlü-*rek*-dür” (TS / Çeng. Dâi XV. 238), “ziyade-*rek*” (TS / Ferec. XV. 132), “Hazret-i İsrâfil'den yakın-*rag*-ı” (TS / Delil. XV. 142), “bugünden gerü tiz-*rek*” (TS / Tez. Ba. XV. 145), “etlü-*rek*” (TS / Sic. B. XV. 5, 42), “gönülden sevgülü-*rek*” (TS / Hikmet XV. 465), “miktar-dan aşag-*rak*” (TS / Kab. XV. 92), “ben-den kerim-*rek*” (TS / Cennet. XV. 92), “siz-den haklu-*rag*-uz” (TS / Leys. Ar. XV. 58), “zina-dan katı-*rak*-dur” (TS / K. Ü. XV. 107), “artug-*rak* olur öndünkin-den” (TS / İrşad. XV. 39), “andan-ulu-*rak*” (TS / Enfes. XV. 331), “siz-den aşaga-*rag*-dı” (TS / Cev. Es. XV. 243), “karı-*rak*” (pek ihtiyar, TS / Yüz. Ha. XIV. 33), “etlü-*rek*” (pek şişman, TS / Sic. B. XV. 5, 45), “anlardan ulu-*rak*-dur” (TS / Akr. XV.

16 Ali Fehmi Karamanhoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK yay., 579, Ankara 1994, 96. s.

17 *a.g.e.*, 96. s.

18 *a.g.e.*, 96. s.

19 *a.g.e.*, 97. s.

20 *Tarama Sözlüğü VII*, TDK yay., 212/7, Ankara 1974.

365), “hasta-rak” (pek hasta, TS / Hazain. XV. 13-2), “tiz-rek” (pek çabuk, TS / G. Ra. XV. 30), “acı-rak” (pek acı, TS / Ac. A. XV. 73)²⁰, “yig-rek” (daha iyi KY 1268), “yig-irek” (daha iyi KY 1888)²¹, “yig-rek”(daha iyi DK 145-7), “yig-reg-i(iyelik)” (daha iyi DK 170-10)²²

Bu ek Çağatay Türkçesinde kuvvetlendirme ve karşılaştırma eki olarak kullanılır:

“ak-rak kar-dın” (kardan daha ak, TŞ II 3o5b:25), “hoşbûy-rak ıpar-dın” (miskten daha güzel kokulu, TŞ II 305b:5), “müşük-din uluk-rak” (kediden daha büyük, B 135a:8), “köp-rek muhtâclar” (daha muhtaç olanlar, N Quattr. 91:19), “hayâsı kemrek erdi” (utanma duygusu çok az idi, B 26a:9)²³, “ilger-rek < ilgeri-rek” (daha ileri, AL 74).

Bu ek, Özbek Türkçesinde, isimlere eklendiği zaman kuvvetlendirme ve karşılaştırma fonksiyonunu yüklenir. “eğilibrâq” gibi yapılarda ise “fiil kök veya gövdesi +(i)b zarf-fiil eki+-râq” gibi bir görünüm arz etmektedir. Bu tür yapılarda “-râq” eki, söz konusu zarf fiilin anlamına küçüklük ve azlık kavramları katmaktadır.

“Mävlân äkä-dän päst-râq-dä” (MŞ 14/ 12), “köp-râq” (MŞ 25/26), “yakın-râq” (MŞ 8/1), “bäländ-râq” (MŞ 9/3), “tez-râq” (MŞ 9/18), “burçäk-râq-dä” (MŞ 17/24), “qattıq-râq” (BA 82/15), “nâri-râq-dä-gi” (BA 87/15), “kättä-râq” (BA 87/36), “tüzük-râq” (SY 10/17), “âlis-râq” (BA 77/23), “erkin-râq” (MZ 3/20), “Pâkizä-râq” (MZ 7/10), “keng-râq” (MU 4/9), “därdli-râq” (MU 29/33), “tez-râq” (GG 16/8)²⁴

“Atäm birâr câygä ketâyâtgängä oxşâydi, -dedi Zebi quvângänini yaşiräl-mäy. -Yırâq-râq säfärgä oxşâydi. Aq yol bersin! -dedi Ölmäscân vä yumşâqqı-nä küldi.” (Babam bir yere gitmişe benziyor, dedi Zebi sevincini gizlemeden. **Pek uzak** bir sefere benziyor. Yolu açık olsun, dedi Ölmescan ve hafifçecik güldü., ÇKK 103/658).

“Şuning üçün mäsäläni çuqurlaştırmäsdän sözni başqa tāmān-gä-râq bu-

21 Leylâ Karahan, *Kıssa-i Yusuf*, TDK yay. 564, Ankara 1994, s. 65.

22 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı II*, TDK Yay. 219, Ankara 1991.

23 Janos Eckmann (çev.: Günay Karaağaç), *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Edb. Fak. Yay., Nu.: 3412, İstanbul 1988, s. 75.

24 Buradaki -râq ekleri Türkiye Türkçesindeki daha edatıyla aynı anlamda kullanılmıştır.

rişni ep kördi.” (Onun için meseleyi derinleştirmeden sözü **biraz başka tarafa** çevirmeyi uygun gördü., ÇKK 48/266).

“İçkilik quyilmäsdän **âldin-râq** näyibining ânäsi öz neväräsini âlib kirib qâldi.” “ (İçki koymadan biraz önce Nayib’in annesi kendi torununu alıp geldi. ÇKK 83/128).

“Här kün **bâşqa-çä-râq** şäklä täkrâr qilingän bu sözlär tä’sirsiz qâlmäydi,...” (Her gün daha başka şekilde tekrarlanan bu sözler tesirsiz kalmıyor, ÇKK 341/334).

“Siz özünüz **näri-râq-qa** bärüb otiring!” (Siz biraz daha yakına gelip oturun!, ÇKK 394/272).

“Nimä deyişni bilmäs edi. **Oylä-b-râq** cävâb bermâq üçün köngilning tälväsägä tüşmäsligi därkär.” (Ne diyeceğini bilmiyordu. **Biraz düşünüp** cevap vermek için gönlünün ıstırap içinde olmaması gerek., ÇKK 28/44).

“Çäl xätinigä **engäş-ib-râq** gäpirdi.” (İhtiyar, hatununa biraz eğil-erek cevap verdi. MŞ 21/43).

“Kündäşining qolidän **sävi-b-râq qâl-gän** bir piyälä çayni âldi-dä, bir-bir ketin ikki-üç höpläb boşalgän piyäläni yänä qaytardı. Songrä dävâm etdi:” (Kumasın elinden biraz soğumuş bir fincan çayı aldı ve birbiri ardına iki üç dişişte boşalttığı fincanı yine geri verdi. Sonra devam etti:, ÇKK 64/215).

“Köz **qısıl-ib-râq kel-gän**,... İyäk-keng,...Cüdä siyräk bolgän säqäl iyäkning ortäsigäginä toplänib, eçkiniki singäri, pästgä tāmān sängilläb tüşgän. (Göz biraz kısılmış,... Çene geniş,... Çok seyrek olan sakal çenenin ortasına toplanıp, keçininki gibi, aşağıya sarkmış.,ÇKK 78/8).

“Şundän song mingbäşi ävâzini **päsäytir-ib-râq** sözlây başladi:” (Ondan sonra binbaşı sesini biraz alçaltarak konuşmaya ~aşladı:, ÇKK 97/362).

“Yürägidä käsäli bär... Song vaqtlärgä **qıynäl-ib-râq** näfäs älädi...” (Kalbinden hasta... Son zamanlarda biraz zorlanarak nefes alıyor..., ÇKK 247/1975).

“Bizning dämlä, söz täpälmsädän **tutil-ib-râq** vä **qıynäl-ib-râq** başläsädä, keyinçä cönäşib ketdi,..” (Bizim hoca, söze biraz tutularak ve zorlanarak başlasa da, sonra coştı,... ÇKK 333/147).

“Songrä ävâzini **päsäytir-ib-râq** tirkädi:” (Sonra sesini biraz alçaltarak

ekledi.; ÇKK 393/245).

“-Demäk eriñizni öziñiz öldirdiñiz? Zebi **qattık-râq** vâ **çoz-ib-râq** cävâb berdi: -Yo-o-q!..” (Demek kocanızı siz öldürdünüz? Zebi **sertçe ve biraz uzatarak** cevap verdi: -Yo-.o-k!.. ÇKK 396/322).

“Râst äytdimi bu âdâm yâ meni mäymun qilib oynätädimi? deb oylädi u, şu säbäbdän **qors-râq** vâ **cerk-ib-râq** cävâb berdi.” (Doğru mu söylüyor bu adam yoksa beni maymun gibi oynatıyor mu? diye düşündü o, bu sebeple **biraz kaba ve biraz boğuk ses çıkararak** cevap verdi., ÇKK 407/80).

“-GİNE/-GINA/-KİNE/-KİNA EKİ”

Eski Türkçeden itibaren yaptığımız taramalarda, bu ekin küçültme fonksiyonunu yüklenmiş olduğunu tespit ettik. Bu ek eklendiği kelimelerin anlamına az veya çok küçüklük, azlık, sevgi, şefkat kavramları katmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu kavramları sağlayan ekler şunlardır: +CIK (kuş+cuk), +CAK (yavru+cak), +CAĞIZ (kız+cağız).

Bu eki “-râq” ekiyle birlikte almamızın sebebi, bu ekin de tıpkı “-râq” eki gibi “-(i)b “ zarf-fiil ekine eklenmesidir. Bu ek ile ilgili örneklere, Eski Türk Yazıtlarından itibaren Eski Anadolu ve Türkiye Türkçesi hariç bütün Tarihî Türk Şiveleri ve Özbek Türkçesinde rastlamaktayız.

“-gine” ekinin kullanıldığı sahalalar:

Eski Türk Yazıtlarında sadece iki yerde fonksiyonu isimden küçültme ifade eden isimler yapmak olan -kına ekine rastlamaktayız:

“az-kına” (azıcık ETY, I D 34 ve ETY, T. 9)

Eski Uygur Türkçesinde Mani ve Burkan muhitinde yazılan eserlerde, başlıca fonksiyonları isimden küçültme, sevgi ve kuvvetlendirme ifade eden isimler yapan “+kına +kına, +kıya, +kına, +kinye, +kine, +kiye, +kie” yapım eklerine rastlamaktayız.

“bir-kinye” (biricik MI 23,32), bir-kie (biricik KP 25,4), “azrakça-kına” (daha azcıcık), “az-kına” (azıcık KP 7,6)²⁵, “terk-kiye” (çabucak ETŞ 52/314), “kuş-kına” (kuşcuk ETŞ 66/5), “inçge-kie” (incecik ETŞ 66/14), “munça-kına” (bu ka-

25 A. von Gabain (çev.: Mehmet Akalın).

darıcık ETŞ 158/56).

Bu ek, Orta Uygur Türkçesinde küçültme eki olarak kullanılmıştır:

“kögüz-kiye-si “ (OK 637,2), “köz-kiye-si “ (OK 637,2)

Karahanlı Türkçesinde, bu ek, küçültme eki olarak kullanılmıştır.

Divanü Lûgati't-Türk'te yedi yerde kullanılmıştır: “oğul kıya” (oğulcağız DLT III 170/5), “kız-kıya” (kızcağız DLT III 170/7), “köz-gine” (gözceğiz DLT III 359/9), “köz-kiye” (gözceğiz DLT III 359/9), “söz-kiye” (sözceğiz DLT III 359/7), “söz-gine” (sözceğiz DLT III 359/7), “tuz-kıya” (güzel DLT III 359/8).

Kutadgu Bilig'te bu eke üç yerde rastlanmıştır:

“az-kına” (azıcık, KB 3964, 5440), “azrak-kına” (KB 6633.)

Nehcü'l-Ferâdis ve Atabetü'l-Hakayık'ta bu eke rastlanmamıştır.

Bu ek, Kıpçak Türkçesinde küçültme eki olarak kullanılır:

“katır-gına” (TZ 46a 5), “at-kına” (TZ 46a 6), “at-gine” (EH 112), “kıskagına” (KK 56), “bey-gine” (CC 150, 1).²⁶

Bu ek, Çağatay Türkçesinde küçültme eki olarak kullanılır:

“abâdân-gına cevâb” (güzelce bir cevap, Mec. 56a:3), “az-gına” (azıcık Seng. 39a:6), “kent-kine (küçük kent, B 102a: 13), “esrük-kine, esrük-gına, esrük-kına” (sarhoşça AL 14,15), “kitâbet-kına” (kitabecik, Mec. 63 a:3), “âz-ginâ” (BA 70/23), “ogul-gına” (küçük çocuk, evlatçık, TŞ I 233b: 12), “tar-gına su” (B İlm. 472:17), “bu-gına mesel” (bu küçük masal, Küll. S 669a:23), “uşmunça-gına” (yalnız bu kadarcık, Şeyb. Vamb. IV, 21, s. 22.)²⁷ “kün-gine” (günceğiz, AL 351), “tügün-gine-si” (dügümcüğü, AL 351), “hücre-gına” (odacık, AL 301), “çin-gına” (gerçekçik, AL 301), “ötrük-gına “ (yalancık, AL 301), “yüz-gine, yüz-gına” (yüzceğiz, AL 413).

Bu ek, Özbek Türkçesinde eklendiği kelimelerin anlamına az veya çok küçüklük, azlık, sevgi, şefkat kavramları katmaktadır. Özbek Türkçesinde Tarihi Türk Şivelerinden farklı olarak, bu ekin, “-(i)b”, “-mäsdän”, “-gändä” gibi zarf

26 Ali Fehmi Karamanlioğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK yay., 579, Ankara 1994, s. 27.

27 Janos Eckmann, (çev.: Günay Karaağaç), *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul Üniversitesi Ed. Fak. yay. Nu.: 3412, İstanbul 1988, s. 34.

fiil takılarına eklendiği görülmektedir. Bu durumda, bu ek, eklendiği zarf fiillerin anlamına bir sınırlama veya bir küçültme fonksiyonu yüklemektedir.

“Hâvlidâ derâzâning tæg-ginâ-si-dâ turgän ikkitâ xâtin” (Avluda pencerenin dipceğizinde duran iki tane kadın..., (ÇKK 161 /72

“Zünnün Miryâqubning yân-ginâ-si-gâ otirdi.” (Zünnün Miryakub’un yancağızına oturdu. ÇKK 210/1023)

“...sekin-ginâ ornidän turdi.” (yavaşcaık yerinden kalktı. ÇKK)

“Başqalär üçün yapıldi, men üçün-ginâ açilâdi bu eşik!” (Başkaları için yapıldı, sadece benim için açılır bu kapı!, ÇKK 227/1461)

Hâlbuki, uni dârvâzâning bir qanâti tosib turar, köçädän ötgänlär faqat men-i-ginâ körâ âlärdilär. (Halbuki pencerenin kanadı onu kapatıyor, sokaktan geçenler sadece beni görebiliyor. ÇKK 243/1858)

“kiçkinâ<kiçik+kinâ” (küçüçük ÇKK 308/407), “...köngil-dän-ginâ âl-qışlägän edi.” (...gönül-ceğiz-i-n-den alkışlanmıştı. ÇKK 309/442), “kiçkinägi-nâ<kiçik-kine-gine” (pek küçük-çük, ÇKK 385/43), “yâqm-dâ-ginâ” (MŞ 7/44), “bir-ginâ” (MŞ 15/7), “bittâ-ginâ” (MŞ 14/35), “âmânât-ginâ” (MŞ 25/7), “keçâ-ginâ 8/35” (MŞ 8/35), “sâddâ-ginâ” (BA 92/17), “yengil-ginâ” (hafifceık, MZ 3/35), “enlik-kinâ” (MZ 8/4), “endi-ginâ” (ÖŞ 16/6), “uşaq-qmâ” (OŞ 238/10), “ezgü-lik-kâ-ginâ” (OŞ 3/4), “sakin-râq (284/10), “kün-gine” (ÇŞ 338/6), “tüzük-gine” (ÇŞ 484/36).

“Yoq, xâtin kişigä cüdâ zârur gâp äytilâdi, u tâifâ bilän zârurät yüzâ-si-dän-ginâ gâplâşilâdi. Vâssälâm!” (Hayır, Hatun kişiye çok zaruret halinde söz söylenir, o taife ile sadece zaruret yüzünden konuşulur. Vesselam!, ÇKK 10/243)

“Çoqıştirdilär. Törâ ällänârsâning sağlıgigä kötârdi. Faqat Miryâqub “sağligigä” de-gän-i-ni-ginâ ängläb qaldi. Sözning baş qısmi, ğâlibâ, içdâ äytilgän edi.” (Kadeh tokuşturdular, Töre, herşeyin sağlığına kaldırdı. Fakat Miryakub sadece “...sağlığına” dediğini anladı. Sözüün baş kısmını galiba içinden söylemişti., ÇKK 203/847)

“Qâbil erin-ib-ginâ ornidan turib...” Kabil biraz üşenerek yerinden kalkıp..., MŞ 14/25)

“Zebining yüzläridägi-âyday timq vä quyâşday yârug bu hâlät mâddiy haqı-

qattlar qädär açıq körinärdi. Ortâğning bu sâmimiyätini Sälti häm köz bilän **kör-ib-ginä emäs**, köngil bilän sezib änglägän edi.” (Zebi’nin yüzündeki ay gibi berrak ve güneş gibi aydınlık bu durum, maddî hakikatler kadar açık görünüyordu. Salti de, arkadaşımın bu samimiyetini **sadece** göz ile **görmemiş**, gönül ile de sezip anlamıştı. (ÇKK 7/171)

U, äksäri, piyädä yürädi, yürgändä häm negädür şâşilib yürädi. “Ässälämü äläyküm” deb dänä-dänä älib sälâm bersängiz, şâşilgänidän bolsä keräk, “väss...” **de-b-ginä qoyädi**. (O, ekseri yayan yürür, yürüdügünde de nedende aceleyle yürür. “Esselamün Aleyküm” diye tane tane selam verseniz, aceleden olsa gerek, **sadece** “vess...” **der.**, ÇKK 81/101)

“Miryâqub faqat **kül-ib-ginä qoydi**, başqa heç närsä demädi.” {Fakat, Miryakub **sadece güldü**, başka hiçbir şey demedi., ÇKK 87/248)

“Miryâqub fânärni öçirib uning garşisigä kelgändä vä ikkäläsi bir-birigä hävâning tabiiy yâruğidä **indä-mäsdän-ginä** bir-ikki minut tikilişgändä...” (Miryakub feneri söndürüp onun karşısına geldiğinde ve her ikisi birbirine havanın tabii aydınlığında (ay ışığında) **hiç konuşmadan** bir iki dakika baktıklarında,..., ÇKK 184/346)

Keç kirgän edi. Köçä fânärläri yâqılâ başlägän, üylärigä qaytayâtgän izvâşçilär çärçägän ätlärläri **erin-ib-ginä** qamçilärdilär, ätlär häm quruq äräväni şâşmäsdän ästä-sekin ğildirätärdilär.. (Akşam olmuştu. Sokak fenerleri yakılmaya başlanmış, evlerine geri dönen arabacılar, yorulmuş atlarını biraz **üşenerek** kamçıyorlardı, atlar da boş arabayı acele etmeden yavaş yavaş çekiyorlardı. ÇKK 193/585)

Sonuç

Sadece Eski Anadolu Türkçesinde “-ırak, -irek, -urak, -ürek” şekillerine rastladığımız “-rak/-rek” ekinin, Eski Uygur Türkçesinden itibaren diğer bütün Tarihî Türk Şivelerinde; “-kınyä, -kına, -kıya, -kıa, -kinye, -kine, -kiye, -kie” şekillerinin de mevcut olduğu “-kine/-gine” ekinin ise, Eski Anadolu ve Türkiye Türkçesi hariç, bütün Tarihî Türk Şivelerinde kullanıldığını görüyoruz. Bu ekler, en geniş bir şekilde ve farklı fonksiyonlarda Güneydoğu Sahası Türk Lehçelerinden olan Özbek Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır. “-rak/-rek; -kine/-gine”

ekleri, bütün Tarihî Türk Şivelerinde sadece isimlere eklenirken, Özbek Türkçesinde zarf fiillere eklenmeye başlamıştır. Özbek Türkçesinin tersine, Türkiye Türkçesinde zarf-fiillere “-gine/-kine”, “-rak/-rek” gibi bir takım yapım ekleri eklenmemektedir; fakat, buna mukabil Kayseri bölgesine ait “Tek tek **bas-arak-tan** / bade **süz-erek-ten** / inci **diz-erek-ten** / gel yarım gel aman.” mısralarını ihtiva eden bir anonim türküde olduğu gibi “-arak”lı zarf-fiillere çıkma hâli ekinin eklendiğini görüyoruz...²⁸ Özbek Türkçesinde, “-(i)b”li zarf-fiillere eklenen “-râq”; “-(i)b “, “-mäsdän” ve “gändä”li zarf-fiillere eklenen “-ginä / -kinä” ekleri, küçültme ve sınırlandırma gibi bir takım fonksiyonları da yüklenmektedirler. Özet olarak, Türkçenin işleklik sahasına zarf fiil+ek yapısının da girmiş olduğunu görüyoruz.

KISALTMALAR

- AL Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü, Haz. Besim Atalay, Ayyıldız Matbaası. Ank. 1970.
- B The Baba-Nama, S. Annette Beveridge (E.J.W. Gibb Memorial Series, I), London-Leyden 1905.
- BA Bâlälär Âdâbiyâti, Mämäsâli Cumabâev, Tâşkent “Oqıtuvçi” 1994.
- B Ilm. Baber-nameh, N. Ilminski, Kazan 1857.
- CC Komanisches Wörterbuch, K. Grönbech, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Kopenhagen 1942.
- ÇÇK Çolpan’ın Keçe ve Kündüz Romanı, Metin-İndeks-Gramer, yayımlanmamış dok. tezi, Volkan Coşkun, Edirne 1996.
- ÇŞ Çolpan’ın Şiirleri. Metin-Aktarma-İnceleme, Dr. Hüseyin Özbay, Ankara 1994.
- DK Dede Korkut Kitabı II, Muharrem Ergin, TDK yay. 219, Ankara 1991.
- DLT III Divanü Lugât-it-Türk Tercümesi, çev.: Besim Atalay, Ankara.
- EH Kitabü’l-idrak li lisani’l-ettrak, Abu Hayyan el-Gırnatî (haz. Ahmet Caferoğlu), İstanbul 1931.
- ETG Eski Türkçenin Grameri, A. von Gabain (çev.: Ahmet Akalın), TDK

28 Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK yay., Ankara 1986, s. 431.

- yay.: 532, Ankara 1988.
- ETŞ Eski Türk Şiiri, Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 1986 ETY Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987.
- GG Mükämmäl Äsärler Toplämi, Ğafur Ğulam, Özbekistan SSR Fänlär Akädemiyäsi.
- IM “İrşâdü’l-Mülük ve’s-Selâtin, (Haz. Recep Toparlı), TDK Yay. 555, Ankara 1992.
- KHŞ Kutb’un Husrev ü Şirin’i Dil Hususiyetleri, yayımlayan Dr. Necmettin Hacıeminoğlu, İstanbul 1968
- KB Yusuf Has Hacib, Kutatdgu Bilig, Yayınlayan Reşit Rahmeti Arat (Metin, Çeviri) Ankara 1991, (İndeks) İst. 1979.
- KY Kıssa-i Yusuf. Erzurumlu Darir, Hazırlayan: Dr. Leylâ Karahan, TDK yayımları: 597, Ankara 1994.
- ME Mukaddimetü’l-Edeb, yayımlayan Nuri Yüce, Ankara 1988.
- Mec. Nevâ’i. Dîvân. Elyazma. İstanbul Üniversite Kütp. T. Y. 841, istinsah: 942/1535-36
- M III Manichaica aus Chotscho, A V. Le Coq, Eski Türkçenin Grameri, A von Gabain, çev.: Mehmet Akalın, TDK yay.: 532, Ankara 1988, s. 105, 346.
- MŞ Mäs’äl, Hämîd Ğulâm, Ğafur Ğulâm nâmidägi Adäbiyât ve san’at nâşriyâti, Tâşkent 1988.
- MU Mähbüb ÜI-Qulüb, Alişer Nāvâiy, Ğafur Ğulâm nâmidägi Adäbiyât ve san’at nâşriyâti, Tâşkent 1983.
- MZ Mö’cizä, Nârtoxtä Qılıçev, Ğafur Ğulâm nâmidägi Âdäbiyât ve san’at nâşriyâti, Tâşkent 1984.
- NF Nehcü’l-Feradis metin, J. Eckmann, TDK. yayımları: 518.
- OK Makaleler Cilt I, Reşit Rahmeti Arat (Haz. Osman Fikri Sertkaya), TKAE yay, 65, Ankara 1987

- ÖŞ Günümüz Özbek Şairleri Antolojisi, Tahir Kahhar-Hüseyin Özbay, Ankara 1995
- PK Prens Kalyanamkara vc Papamkara Hikâyesi, Eski Türkçenin Grameri, A. von Gabain (çev.: Mehmet Akalın) Ankara 1988, s. 251/29.
- SS Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi, (Haz. Ali Fehmi Karamanoğlu), TDK yay. 544, Ankara 1989.
- SY Sâddi İskändâriy, Alişer Nâvâiy (Haz. İnâiyät Maxsumov), Ğafur Ğulâm nâmidâgi Adâbiyât ve san'at nâşriyâti, Tâşkent 1988.
- Şeyb. Vamb. Şaybânînâma. Die Scheibaniade. Ein özbekisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm, Wien 1885.
- T Ein Türkisch-Arabisches Glossar. M. Th. Houtsma, Leiden 1894.
- TS Tarama Sözlüğü VII., TDK yay. 212/7, Ankara 1974 ("TS"nin yanında geçen kısaltmalar için Tarama sözlüğü cilt VII, X-LXXII arası sayfalara bakınız.
- TZ Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-lûgati't-Türkiye, Besim Atalay, İstanbul 1945.